

Ks. Leszek MISIARCZYK

TRADYCJA O MESJASZU UKRYTYM W ANTYCZNYCH ŹRÓDŁACH CHRZEŚCIJAŃSKICH I ŻYDOWSKICH

Tradycja o Mesjaszu ukrytym jest nieobecna w Biblii, ale znajduje się w tekstach powstałych w różnych środowiskach judaizmu antycznego i tekstach wczesnochrześcijańskich. Często jest ona związana z tematyką „preegzystencji” Mesjasza, rozumianej jednak w sposób specyficzny. Niektóre teksty judaistyczne mówią o istnieniu Mesjasza na ziemi po jego narodzeniu, ale przed publicznym ukazaniem się światu. Jego „egzystencja” byłaby więc synonimem ukazania się ludziom, a „preegzystencja” zredukowana do życia ukrytego i nie miałyby praktycznie żadnego związku z preegzystencją w takim sensie, w jakim była ona rozumiana przez tradycję wczesnochrześcijańską. Zasadnicza jednak trudność, z jaką spotykamy się, próbując ustalić przynajmniej w przybliżony sposób czas powstania i rozprzestrzenienia się tej tradycji jest fakt, iż zachowała się do naszych czasów w źródłach rabinistycznych, których ostateczna redakcja nastąpiła w III wieku lub jeszcze później. W tego typu sytuacjach mogą nam być jednak bardzo pomocne teksty wczesnochrześcijańskie. Jeśli chodzi właśnie o tradycję dotyczącą Mesjasza ukrytego, potwierdzenie istnienia tego typu przekonań w judaizmie II wieku przekazane nam zostało przez dzieła św. Justyna Męczennika. W niniejszym artykule spróbujemy przyjrzeć się bliżej tej tematyce zawężając jednak analizę tylko do autentycznych dzieł św. Justyna tzn. I i II *Apologii* oraz *Dialogu z Żydem Tryfonem*. Skoncentrowanie się na dziełach Justyna jest uzasadnione z dwóch powodów. Po pierwsze – tematyka Mesjasza ukrytego jest przywoływana na kartach dzieł Justyna bądź przez niego samego, bądź też, jak w przypadku *Dialogu*, przez jego żydowskiego interlokutora Tryfona. Po drugie – w oparciu o analizę porównawczą antycznych tekstów judaistycznych i dzieł Justyna, których znana jest dosyć dokładna data powstania, możemy sprecyzować czas istnienia tej tradycji.

I. IZ 9, 5 JAKO FUNDAMENT BIBLIJNY IDEI MESJASZA UKRYTEGO

Po raz pierwszy Justyn nawiązuje do naszej tematyki w napisanej ok. 155 roku I *Apologii*:

„A dalej, Chrystus po swoim narodzeniu miał pozostać w ukryciu przed innymi ludźmi aż do osiągnięcia wieku dojrzałego, jak też się stało, posłuchajcie przepowiedni o tym. Oto jej słowa: «Dziecko nam się narodziło i młodzieniec został nam dany, na którego ramionach (spoczywa) władza»”¹..

Według Justyna proroctwo to zrealizowało się w życiu ukrytym Chrystusa przed Jego publicznym ukazaniem się ludziom. W pierwszej chwili trudno dopatrzeć się w owym tekście Izajasza proroctwa o Mesjaszu ukrytym. Prawdopodobnie Justyn przyjął odwrotny sposób argumentacji, tzn. wychodząc od faktu, że Jezus żył w „ukryciu” aż do rozpoczęcia swojej publicznej działalności, doszedł do Iz 9, 5 jako tekstu przepowiadającego to wydarzenie.

W *Dialogu z Żydem Tryfonem* tradycja o Mesjaszu ukrytym jest przywołana przez samego Tryfona, żydowskiego interlokutora Justyna:

„Chrystus zaś, zakładając nawet że się narodził i gdzieś tam istnieje, pozostaje nieznany, zapewne sam siebie nie zna ani żadnej mocy nie posiada, aż przyjdzie Eliasz, aby Go namaścić i objawić wszystkim”².

Według tej opinii Tryfona, Mesjasz pozostaje nieznany ludziom, nie jest świadom swojej misji i nie posiada mocy, aż do przyjścia Eliasza. Dalej zobaczymy, czy ta opinia Tryfona jest jego osobistym przekonaniem, czy też przytacza on tutaj pewną tradycję znaną i rozpowszechnioną w judaizmie II wieku. W innym miejscu *Dialogu* Tryfon raz jeszcze powtarza swoje przekonanie konkludując, że ponieważ Eliasz jeszcze nie przyszedł, więc i Mesjasz jeszcze się nie objawił, nie wykluczając jednak możliwości jego ukrytego przebywania już na ziemi³. Z kolejnego miejsca *Dialogu* wynika, że Justyn znał tradycję żydowską o ukrytym Mesjaszu:

„Wiem, przyjaciele, że nauczyciele wasi uznają, iż wszystkie słowa tej perykopy odnoszą się do Chrystusa, twierdzą oni – wiem również i to – że On jeszcze nie przyszedł. Jeśli zaś przyszedł, powiadają, nie wiadomo kim On jest, i dopiero wtedy, gdy się zjawi w chwale, wiedzieć się będzie kim On jest”⁴.

¹ *Apologia* I 35, 1-2, PG 6, 384A: Ως δὲ καὶ λήσειν ἔμελλε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους γεννηθεὶς ὁ Χριστὸς ἄχρις ἀνδρωθῆ, ὅπου καὶ γέγονεν, ἀκούσατε τῶν προειρημένων εἰς τοῦτο. Ἔστι δὲ ταῦτα: Παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, καὶ νεανίσκος ἡμῖν ἀπεδόθη, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐπὶ τῶν ὤμων. (przekład własny). Warto zauważyć, że Iz 9, 5 w tym wypadku nie jest cytowany za Septuagintą

² *Dialogus cum Tryphone Judaeo* 8, 4, PG 6, 493B: Χριστὸς δὲ, εἴ καὶ γεγένηται, καὶ ἔστι που, ἀγνωστός ἐστι, καὶ οὐδὲ αὐτὸς πῶ ἑαυτὸν ἐπίσταται, οὐδὲ ἔχει δυνάμειν τινα, μέχρις ἂν ἔλθῶν Ἡλίας χρίσῃ αὐτὸν, καὶ φανερὸν πᾶσι ποιήσῃ.

³ Tamże, 49, 1, PG 6, 581B: Ἐκ δὲ τοῦ μηδὲ Ἡλίαν ἐληλυθέναι οὐδὲ τοῦτον ἀποφαίνομαι εἶναι.

⁴ tamże, 110, 1, PG 6, 729A: καὶ αὐτὸν ὅτι οὐδέπω φασὶν ἐληλυθέναι, καὶ τοῦτο γινώσκω· εἰ δὲ καὶ ἐληλυθέναι λέγουσιν, οὐ γινώσκεται ὅς ἐστιν, ἀλλ' ὅταν ἐμφανῆς καὶ ἔνδοξος γένηται, τότε γνωσθήσεται ὅς ἐστι, φασί.

W tym tekście, jak łatwo zauważyć, Justyn przypisuje nauczycielom żydowskim przekonanie, że Mesjasz jeszcze nie przyszedł, a nawet gdyby już przyszedł, nie będzie rozpoznany wcześniej niż przed swoim objawieniem się w chwale.

Z przytoczonych tekstów I *Apologii* i *Dialogu* wynika, że tradycja o Mesjaszu ukrytym istniała w judaizmie II wieku oraz była znaną przynajmniej niektórym chrześcijanom (Justyn). Justyn łączy ją z interpretacją mesjanistyczną Iz 9, 5 wprowadzając jako pierwszy ten tekst do wczesnochrześcijańskiej argumentacji biblijnej⁵. Warto tu dodać jeszcze jedną uwagę: jeśli poprzez studium porównawcze z tekstami judaistycznymi uda się wykazać, że te same lub bardzo podobne tradycje są obecne w dziełach Justyna i w antycznych tekstach żydowskich, podniesie to niewątpliwie wiarygodność historyczną pism tego pierwszego⁶.

II. ŚWIADECTWO ŹRÓDEŁ JUDAISTYCZNYCH O MESJASZU UKRYTYM

I. Teksty rabinistyczne. Nie posiadamy, jak się wydaje, tekstów rabinistycznych, które w prorocत्वie Iz 9, 5 widziałyby Mesjasza. Jednak tradycja o Mesjaszu pozostającym w ukryciu przed swoim publicznym pojawieniem się, jest potwierdzona przez źródła rabinistyczne, choć opiera się na innych tekstach biblijnych. W traktacie *Sanhedryn* 98b talmudu babilońskiego (dalej b. Sanh.) znajdujemy dyskusję rabinów na temat trudności w identyfikacji Mesjasza:

„Rabbi Nachman powiedział: jeśli on (Mesjasz) znajduje się pomiędzy tymi, którzy żyją [dzisiaj], mógłby być (wyglądać) jak ja, jak to jest napisane: «A jego [narodu] władca będzie spośród niego, panujący jego będzie od niego pochodził» (Jr 30, 21). Rab powiedział: jeśli on znajduje się między żywymi, mógłby być naszym świętym mistrzem”⁷.

Traktat b. Sanh. 98a przekazuje nam tradycję, według której rabi Jeshua ben Levi spotkał proroka Eliasza przy wejściu do grobu rabiego Symeona ben Jochaj i zapytał go gdzie znajduje się Mesjasz:

„Gdzie on siedzi? – Przy wejściu. Poprzez jaki znak mogę go rozpoznać? – Siedzi On między biednymi trędotawymi”.

⁵ Por. *Biblia Patristica*, I, Paris 1975, s. 140.

⁶ Takiego zdania są: L.W. Bernard, *Justin Martyr. His Life and Thought*, Cambridge 1967, 45-47; A.J.B. Higgins, *Jewish Messianic Belief in Justin Martyr's Dialogue with Trypho*, „*Novum Testamentum*” 9(1967) 298-305.

⁷ Za podstawę do tłumaczenia tekstów Talmudu Babilońskiego przyjęto wydanie: I. Epstein (red.), *The Hebrew-English Edition of Babilonian Talmud*, London 1960.

Jak łatwo zauważyć, jeśli chodzi o trudność w rozpoznaniu Mesjasza żyjącego już na ziemi, świadectwa *Dialogu* i *Sanhedryn 98a-b* są zbieżne. Jeśli opinie przekazane nam przez *Sanhedryn 98a-b* rzeczywiście odpowiadają rabinom, którym są przypisywane, to rabi Joshua ben Levi byłby rabinem trzeciego pokolenia Amoraitów (III w.), zaś rabi Nachman jeszcze później⁸.

Jak już jednak zostało powiedziane wcześniej, tradycja ta została poświadczona także przez Tryfona w *Dialogu* i Justyna w II wieku, skąd można by przypuszczać, że była znana już w tym czasie i istniała w połowie II wieku, przynajmniej w formie ustnej. W konsekwencji, dzięki świadectwu *Dialogu*, można by pokusić się o hipotezę, że traktat *Sanhedryn*, choć ostatecznie zredagowany znacznie później, w tym przypadku przekazuje tradycję antyczną, przynajmniej z II wieku.

2. Teksty targumiczne. W tradycji targumicznej znajdujemy dwie charakterystyki bardzo istotne dla naszej tematyki. Z jednej strony bowiem *Targum Izajasza 9, 5* widzi w tym proroctwie Mesjasza jako protagonistę *przyszłych* wydarzeń nie specyfikując jednak, czy chodzi o Mesjasza ukrytego, z drugiej zaś, tradycja o Mesjaszu, który pozostaje ukryty i objawia się, pojawia się w targumach prorockich jednak bez bezpośredniego odniesienia do Iz 9, 5. Zobaczmy poszczególne teksty. W *Targumie Izajasza* czytamy więc:

„Prorok przepowiedział domowi Dawida: dziecko nam się narodziło, syn został nam dany; on wziął na siebie Prawo, aby je zachowywać, a jego imię zostało wyznaczone od dawna: Przedziwny Doradca, Bóg Mocny, Ten, który żyje na wieki, Mesjasz, za jego dni pokój wzrośnie w nas”⁹.

Narzuca się w tym momencie spontaniczne pytanie: kiedy powstała ta tradycja? Niełatwo jednak na to odpowiedzieć. Wiemy, że ostateczna redakcja *Targumu Izajasza* jest późna, lecz specjaliści w tej materii twierdzą, że interpretacja mesjanistyczna Iz 9, 5 jest najprawdopodobniej antyczna i dużo wcześniejsza od daty ostatecznej jego redakcji¹⁰. Tradycja o Mesjaszu ukrytym, który ma się objawić w przyszłości, jest potwierdzona także przez *Targum Zachariasza* (3, 8; 4, 7; 6, 12), *Targum Pieśni nad Pieśniami* (8, 1) i *Targum*

⁸ Por. G. Stemberger, *Introduzione al Talmud e al Midrash*, Roma 1995, s. 119, 130, 134.

⁹ Por. *The Targum of Isaiah 9, 5*, red. F. Stenning, Oxford 1949, s. 32-33. Według wydania B.D. Chiltona (red.), *The Isaiah Targum*, Edinburgh 1987, s. 21, byłby to werset 6 a nie 5; proponowane jest również inne odczytanie tekstu: „Prorok powiedział domowi Dawida: dziecko nam się narodziło, syn został nam dany; on przyjął na siebie Prawo, aby je zachowywać, a jego imię zostanie wezwane przed Przedziwnego Doradcę, Boga Mocnego żyjącego na wieki, Mesjasz, za jego dni pokój wzrośnie w nas”.

¹⁰ Więcej na ten temat por. P. Grelot, *L'interprétation d'Isaïe IX 5 dans le Targoum de prophètes*, w: M. Carrez – J. Doré – P. Grelot (red.), *De la Tôrah au Messie*, Paris 1981, 534-543.

Jeremiasza (30, 21). Teksty te mówią jednak tylko o Mesjaszu, który ma się objawić¹¹. Tak na przykład w *Targumie Zachariasza* 3, 8 czytamy:

„Ja sam przywiodę mojego sługę Mesjasza i zostanie ukazany”¹².

W innym miejscu tegoż *Targumu* (6, 12):

„Oto człowiek o imieniu Mesjasz zostanie ukazany, powstanie i odbuduje świątynię Pana”¹³.

Podobną tradycję znajdujemy w czwartym poemacie nocy paschalnej. Nawet, jeśli teksty wyżej cytowane mówią tylko o ukazywaniu się Mesjasza, termin aramejski מִשְׁחָא מְשִׁיחָא wyraża w Targumach właśnie objawienia mesjańskie, i od idei o ukazaniu się Mesjasza można było łatwo przejść do koncepcji Mesjasza ukrytego, którą znajdujemy wyrażoną bardzo wyraźnie w *Targumie Micheasza* 4, 8¹⁴, gdzie czytamy:

„A ty Mesjaszu Izraela, który pozostawałeś ukryty z powodu grzechów zgromadzenia Syjonu”¹⁵.

Oczywiście ostateczne sformułowanie, jakie znajdujemy, zapisane w tym targumie, jest prawdopodobnie późniejsze, lecz sama idea wydaje się być starsza¹⁶. *Targum Proroków* został bowiem zredagowany w Babilonii między III a V wiekiem z materiału różnego typu, zasadniczo jednak pochodzenia palestyńskiego¹⁷ i zawiera tradycje antyczne nawet przedchrześcijańskie¹⁸. W przypadku tradycji o Mesjaszu ukrytym, posiadając wyraźne świadectwo *Dialogu* Justyna, możemy uznać za prawdopodobne, że *Targum Micheasza* (4, 8) przekazał

¹¹ Specjaliści w tej dziedzinie datują tradycję targumiczną o Mesjaszu ukrytym na I wiek p. Chr., por. P. Humbert, *Le Messie dans le Targum des Prophètes*, „Revue de théologie et de philosophie” 43(1910) 420-447 i 44(1911) 5-46; R. le Déaut, *La Nuit Pascale*, Roma 1963, 276n.; M. McNamara, *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch*, Rome 1966, 246-252; M. Pérez Fernández, *Tradiciones mesiánicas en el Targum Palestinese*, Valencia-Jerusalem 1981, 137-143.

¹² Por. K.J. Cathcart – R.P. Gordon (red.), *The Targum of Minor Prophets*, Edinburgh 1989, s. 192.

¹³ Tamże, s. 198.

¹⁴ Do takich wniosków doszedł m.in. R. le Déaut, *La Nuit Pascale*, s. 276n.

¹⁵ K.J. Cathcart – R.P. Gordon (red.), *The Targum of Minor Prophets*, s. 120.

¹⁶ Jako antyczną określa ją R. le Déaut sugerując, że targumista czytał prawdopodobnie w tekście biblijnym ׀afel – ukryty, zamiast ׀ofel – cytadela.

¹⁷ Jeśli chodzi o datowanie *Targumu Proroków* por. np. L. Smolar – M. Aberbach (red.), *Studies in Targum Jonathan to the Prophets*, New York – Baltimore 1983, s. XIV-XVIII; S.H. Levey, *The Date of Targum Jonathan to the Prophets*, „Vetus Testamentum” 21(1971) 186-194.

¹⁸ Taka jest opinia większości badaczy, por. P. Grelot, *L'exégèse messianique d'Is 63, 1-6*, „Revue Biblique” 70(1963) 371-380; M. McNamara, *The New Testament and the Palestinian Targum*, s. 220-223; M. Pérez Fernández, *Tradiciones mesiánicas*, s. 137-143; S.H. Levey, *The Messiah: An Aramaic Interpretation*, Cincinnati 1974, 33-103.

nam tradycję istniejącą, przynajmniej w formie ustnej, już w II wieku. Zobaczmy teraz czy potwierdzą to inne źródła żydowskie i chrześcijańskie.

3. Świadectwo IV Ezdrasza 13, 52. Aluzję do naszej tematyki spotykamy również w tekście IV *Ezdrasza* 13, 52, gdzie czytamy:

„Powiedział mi: «Tak jak nikt nie może przeniknąć ani wiedzieć co dzieje się w głębinach morza, tak nikt na ziemi nie ujrzy mojego sługi, lub tych, którzy są z nim, aż nadejdzie ten dzień»»¹⁹.

Jeśli nawet mesjanizm nie jest tematem centralnym w IV *Ezdrasza* i jest podporządkowany perspektywie przyszłego świata, jak chce Stone, to jednak odgrywa on znaczącą rolę w tym tekście apokryficznym. Różne terminy określają w niej postać mesjańską: „Mesjasz” (12, 32), „mój sługa” (13, 31. 37. 52), „mój sługa Mesjasz” (7, 28-29) a tytuł „sługa” występujący w 13, 52 jest wyraźnie identyfikowany z Mesjaszem, potomkiem Dawida (7, 29). W IV *Ezdrasza* da się również zauważyć pewne napięcie w prezentacji osoby Mesjasza. Z jednej strony jego postać jest opisywana językiem eschatologicznym i apokaliptycznym: posiada on bowiem charakter „transcendentny” oraz istnieje poza ziemią, z drugiej zaś, jest potomkiem Dawida i ukazuje się ludziom w określonym czasie na ziemi²⁰. M. Stone zgadza się, że idea „sługi” (Mesjasza) ukrytego przez Najwyższego jest obecna nie tylko w 13, 52, ale także w 13, 26, gdzie jest on przedstawiony jako ten, którego Najwyższy ukrywał przez wieki²¹. Badacz ten postuluje, aby naszą tematykę widzieć w szerszym kontekście przyszłego objawienia rzeczy teraz ukrytych, opisanych w 7, 26-28, 31, w tym także i Mesjasza²².

¹⁹ Tłumaczenie z wydania włoskiego: *Apocrifi dell' Antico Testamento*, red. P. Sacchi, Torino 1989, II, s. 371-372. Wersja armeńska jest bardziej ogólna, jak słusznie zauważa M. Stone, *The Armenian Version of IV Ezra*, New York 1979, s. 199: „thus non one will be able to recognize or know the mysteries of the Most High”. Wersja łacińska tłumacząc „filius” mogła opierać się na dwóch wersjach tak greckich jak i hebrajskich: jedna υἱος – בן, druga, bardziej, prawdopodobna παῖς – בן.

²⁰ Dyskusje między specjalistami jeszcze trwają. Powróćmy do tego w dalszej części rozważań. Chcących zapoznać się szerzej z problematyką odsyłam do prac: J.H. Charlesworth, *The Concept of Messiah in Pseudepigrapha*, w: H. Temporini – W. Haase (red.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Bd. 19/1, Berlin 1979, 188-218; M. Stone, *The Concept of Messiah in IV Ezra*, w: J. Neusner (red.), *Religions in Antiquity. Essays in Memory of E.R. Goodenough*, Leiden 1968, 295-312; M. Stone, *The Question of Messiah in 4 Ezra*, w: J. Neusner – E.S. Green – E.S. Frerichs (red.), *Judaisms and Their Messiahs at the turn of the Christian Era*, Cambridge 1987, 209-224; S. Gerö, *My Son The Messiah. A Note on 4 Ezra 7, 28-29*, „Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft” 66(1975) s. 264-267.

²¹ Por. *The Question of Messiah in 4 Ezra*, w: J. Neusner – W.S. Green – E.S. Frerichs (red.), *Judaisms and Their Messiahs*, s. 216.

²² Por. M. Stone, *Features of the Eschatology of 4 Ezra*, Atlanta 1989, 122-125; tenże, *Fourth Ezra. A Commentary on the Book of the Fourth Ezra*, Minneapolis 1990, s. 406 pisze: „the

III. ŚWIADECTWA NOWEGO TESTAMENTU

Podobna idea dotycząca Mesjasza ukrytego, zdaje się kryć w Ewangelii św. Jana (7, 27), gdzie podczas dyskusji na temat pochodzenia i tożsamości Chrystusa niektórzy słuchacze stwierdzają: ἀλλὰ τοῦτον οἴδαμεν πόθεν ἐστὶν ὁ δὲ Χριστὸς ὅταν ἔρχηται οὐδεὶς γινώσκει πόθεν ἐστὶν²³. R. Schnackenburg widzi tutaj związek z myślą obecną w *Dialogu* Justyna, tzn. że Mesjasz pozostanie nieznany i ukryty aż do publicznego ukazania się²⁴. Natomiast koncepcja apokaliptyczna byłaby, według niego inna: przedstawiałaby Mesjasza jako tego, który pewnego dnia zostanie ukazany (1 Hen 69, 29; 2 Bar 29, 3; IV Ezd 7, 28; 13, 32), choć teraz pozostaje ukryty w niebie lub w innym miejscu (w IV Ezdrasza wychodzi z morza), ale nie na ziemi. Według Schnackenburga w judaizmie antycznym były dwie koncepcje Mesjasza ukrytego: według jednej Mesjasz istniałby już na ziemi, ale dopiero Eliasz objawiłby go ludziom – taka koncepcja jest obecna w *Dialogu* Justyna, w literaturze rabinistycznej i jest bazą dla J 7, 27, o czym świadczą wyrażenia οἴδαμεν i οὐδεὶς γινώσκει, według drugiej natomiast, obecnej w apokaliptyce, nie byłaby ona związana z ideą Mesjasza, który żyje w pewnym miejscu na ziemi i pozostaje nieznany aż do momentu swego objawienia się, lecz raczej z ideą Mesjasza preegzystującego. Schnackenburg postuluje więc, aby wyraźnie oddzielić obydwie koncepcje nie mieszając ich, ani nie identyfikując ze sobą. M. McNamara rozróżnia nawet trzy sposoby rozumienia owego „objawienia się” Mesjasza ukrytego w judaizmie: w apokaliptyce oznaczałoby ono przyście Mesjasza preegzystującego; w pismach rabinistycznych zaś zwyczajne ludzkie przyście; natomiast *Dialog* Justyna i J 7, 27 potwierdzałyby istnienie jeszcze innej tradycji o Mesjaszu ukrytym na ziemi przed publicznym ukazaniem się²⁵. Problem nie jest łatwy do definitywnego rozstrzygnięcia, ale trudno oprzeć się wrażeniu, iż owe rozróżnienia są zbyt sztywne i nie znajdują potwierdzenia w samych tekstach. Zauważmy, że tradycja obecna w *Dialogu* Justyna i J 7, 27 jest potwierdzona przez *Targum Micheasza*, a więc tekst związany w jakiś sposób ze środowiskiem rabinistycznym. Dalej, IV *Ezdrasza* mówi nie tylko o preegzystencji Mesjasza w miejscu pozaziemskim, ale również bardzo wyraźnie o jego pozostawaniu w ukryciu (13, 52), choć nie precyzuje bliżej tego miejsca. Kontekst bezpośredni nie

unknowability of the depths of the sea symbolizes the hiddenness of the Messiah”; zob. także U.B. Miller, *Messias und Menschensohn in jüdischen Apokalypsen und in der Offenbarung des Johannes*, Gütersloh 1972, s. 127n.

²³ πόθεν w Ewangelii Janowej wyraża tak pochodzenie galilejskie Jezusa jak i pochodzenie od Ojca – por. W. Bauer, *A Greek – English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, Chicago 1979², s. 680; L.M. Dewailly, *D'où es-tu? (J 19, 9)*, „Revue Biblique” 92(1985) 481-496.

²⁴ Por. R. Schnackenburg, *Il Vangelo di Giovanni*, II, Brescia 1977, 374-375.

²⁵ Por. M. McNamara, *The New Testament and the Palestinian Targum*, s. 250-252.

wyduje się sugerować, by to było niebo, a inne fragmenty tekstu sugerują, że jest to morze, czyli obszar ziemski. Co więcej, IV *Ezdrasza* przedstawia Mesjasza, jako potomka Dawida, co oznacza, że nie widziano go tylko jako kogoś preegzystującego, który ukazuje się, ale jego przyjście jest wpisane w mesjanizm królewski. Zasadniczy problem jest, jak się wydaje, następujący: czy świadectwo IV *Ezdrasza* 13, 52 można interpretować w optyce idei Mesjasza ukrytego, potwierdzonej przez *Dialog* Justyna i J 7, 27? To prawda, że tekst IV *Ezdrasza* podkreśla bardziej, nieznaną czas u ukazania się Mesjasza, natomiast *Dialog* Justyna i J 7, 27 uwypuklają bardziej nieznaną miejscę jego pochodzenia. Można jednak wątpić, czy to wystarczy, aby mówić o dwu różnych koncepcjach. IV *Ezdrasza* 13, 52 mówi tylko o uznaniu i przyjęciu Mesjasza w ostatnich dniach i trudno jest na podstawie tylko tego tekstu sprecyzować miejsce jego przebywania bądź wyciągać wnioski ogólne na temat tradycji o Mesjaszu ukrytym w antycznej apokaliptyce żydowskiej. Dyskusja jeszcze trwa, a tymczasem pozostaniemy przy wnioskach pozwalających określić bardziej przybliżony czas istnienia tej tradycji.

Konkludując, możemy stwierdzić, że świadectwa J 7, 27 i IV *Ezdrasza* (choć w inny sposób i akcentując inne elementy) oraz *Dialog* Justyna pozwalają datować istnienie tradycji o Mesjaszu ukrytym już na koniec I i początek II wieku. *Targum Micheasza* 4, 8 potwierdza bardzo wyraźnie istnienie tej tradycji znacznie później, ale przekazuje w tym wypadku tradycję antyczną wcześniejszą. I na zakończenie jeszcze jedna refleksja: być może tradycja o Mesjaszu ukrytym, znana w judaizmie I wieku, jest odpowiednią płaszczyzną do głębszego zrozumienia słynnego ewangelicznego „sekretu mesjańskiego”.

LA TRADIZIONE SUL MESSIA NASCOTO NELLE ANTICHE FONTI GIUDAICHE E CRISTIANE

(Riassunto)

L'idea del Messia nascoto è assente nella Bibbia, presente però nelle antiche fonti giudaiche non-bibliche e cristiane. Rimane tuttavia problematica la datazione di questa tradizione, dato che le fonti giudaiche che la contengono sono state redatte abbastanza tardi. In questi casi ci possono aiutare moltissimo le fonti cristiane antiche, tra cui gli scritti Giustino Martire hanno un ruolo del tutto particolare. In *I Apol.* 35, 1-2 Giustino e in *Dialogo* 8, 4; 49, 1; 110, 1 Giustino o Trifone, il suo interlocutore, fanno un riferimento ad una tradizione giudaica sul Messia nascosto. Per valutare il valore storico di queste affermazioni abbiamo fatto uno studio comparativo con le fonti rabbiniche, targumiche, IV *Esdra* e il Vangelo di Giovanni. Nella letteratura rabbinica (b. Sanh. 98a-b) le opinioni sul Messia nascoto sono attribuite ai rabbini

del III sec. o ancora più tardi, data però la testimonianza del *Dialogo*, si potrebbe pensare che il trattato *Sanhedrin* del Talmud Babilonese trasmette una tradizione che esisteva almeno oralmente già nel II sec. *Targum Zaccaria* 3, 8; 6, 12 allude all'idea del Messia nascosto che deve manifestarsi e *Targum Michea* 4, 8 parla esplicitamente del Messia nascosto. Anche se la redazione finale del *Targum dei Profeti* è tardiva, questa fonte ci tramanda anche le tradizioni antiche. La testimonianza di *IV Esdra* 13, 52, di *Gv* 7, 27 e del *Dialogo* ci permettono di datare la tradizione sul Messia nascosto alla fine del I e l'inizio del II sec. Le fonti rabbiniche ed alcuni targumim, anche se redatte più tardi, avrebbero trasmesso in questo caso una tradizione del II secolo.